

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ НАД ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ПЕРСОНАЖА ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена особливостям методичної роботи над характеристикою персонажів художніх творів у початковій школі. Визначено необхідність цілеспрямованого добору художніх текстів для роботи. Сформульовано основні принципи такого добору: врахування вікових особливостей читачів, якості та розмаїття літературного матеріалу. Зазначено, що під час роботи над образами персонажів варто звертати увагу на портрет, мовлення, риси характеру, опис вчинків та авторське ставлення, адже кожен із цих компонентів необхідний для адекватного сприйняття героя і розуміння твору. Запропоновано комплекс вправ, які формують в учнів уміння вдумливо читати, аналізувати вчинки героїв. Визначено найбільш ефективні методи та прийоми роботи над характеристикою: літературна бесіда, словникова робота, різноманітне застосування ілюстративного матеріалу, виразне читання. Матеріали, зазначені в статті, є результатом кількарічних досліджень, апробація яких відбувалася в початкових школах Харкова та Харківської області.

Ключові слова: художній твір, сприйняття, розуміння, персонаж, характеристика, початкова школа, прийоми роботи, комплекс вправ.

У сучасному культурному житті художні твори залишаються впливовим засобом формування особистості. Науковці зазначають абсолютну антропоцентричність художньої літератури, оскільки будь-який художній твір спрямовано на пізнання людини і розгляд різних аспектів людського життя. Саме тому в освітніх системах велика увага приділяється сприйняттю і розумінню образів персонажів. Перехід початкової школи з дисципліни “Читання” на “Літературне читання” зумовлений готовністю суспільства до нового ступеня в підготовці читачів-початківців, передбачає якісні зміни в методичній роботі над твором і персонажем. Зокрема, у чинній програмі з літературного читання в початковій школі зазначено, що діти мають розкривати характер персонажа на підставі авторських характеристик, через дію, яскраві портретні деталі з'ясовувати авторське ставлення до персонажів, а також формулювати власне ставлення до зображуваного, знаходити характерні образні вирази для аргументації проголошеної думки [4].

Проведене нами дослідження [1, с. 172] показало, що більшість молодших школярів не уявляють адекватно героїв художнього твору або уявляють дуже розпливчато, невиразно, припускаються помилок, які впливають на сутнісне розуміння. В учнів навіть формулювання завдання “описати героя, як його уявляєш” спричиняє розгубленість. Змальовуючи словами героя твору, діти діяли шаблонно, повторювали почуті один від одного вислови. Що стосується вміння охарактеризувати героїв художніх творів, то нами помічено в учнів обмежений словниковий запас, категоричність характеристик (“гарний – поганий”) і невміння міркувати. Спостереження за процесом опитування виявили і той факт, що учні не намагалися звернутися до тексту і пошукати в ньому відповідь. Результати нашого дослідження показали, що молодші школярі потребують суттєвої методичної допомоги в сприйнятті та розумінні як твору загалом, так і найголовнішої ланки – персонажа – зокрема.

Аналіз навчальної та методичної літератури, власні дослідження дозволили нам дійти висновку, що сам текстовий матеріал творів дитячої літератури кола навчального читання не формує в молодших школярів уміння уявляти персонаж. Без цілеспрямованої роботи ця компетенція не формується.

Мета статті – розроблення ефективної методичної роботи над характеристикою персонажів у початковій школі на уроках літературного читання.

Сьогодні питання методичної роботи на уроках літературного читання розробляються багатьма вченими, наприклад: О. Джежелей, А. Ємець, О. Ісаєвою, В. Маранцман, М. Омороковою, Л. Рожиною й ін. Однак зміни, зумовлені переходом початкової школи на нову навчальну дисципліну, ще не мають відповідного методичного обґрунтування та реалізації.

Важливим аспектом нашої методичної роботи був добір художніх творів, оскільки аналіз навчальних матеріалів виявив обмежену кількість текстів, які б дозволяли актуалізувати роботу над характеристикою персонажів.

Одним із принципів добору творів стало врахування вікових можливостей учнів. За дидактичними вимогами, для відпрацювання необхідних умінь були обрані тексти невеликого обсягу, щоб не заважали труднощі, пов'язані з технікою читання. Крім того, це дозволяло виконувати завдання в межах уроку. Кожен із творів містив ситуації, близькі та зрозумілі учням, здебільшого морально-етичного спрямування: стосунки з батьками, допомога людям похилого віку, конфлікти з однолітками, суперечки та відстоювання своєї думки перед дорослими й однолітками.

Ураховано принцип якості літературного матеріалу. Учням пропонувалися художні твори здебільшого із класичного сегмента дитячого читання, якість яких перевірена часом, критикою, практикою. Для дитячої літератури класичними є твори ХХ ст., на відміну від “дорослої”, де класичними вважаються здебільшого автори ХІХ ст.

Щоб сформовані вміння були універсальними і дозволяли молодшим школярам поступово переходити до більш складних форм і видів літератури, ми вважали за необхідне проводити роботу на всьому матеріалі для дитячого читання, від XIX ст. до сучасності. Враховуючи принцип від простого до складного, твори письменників XIX ст. (Б. Грінченко, М. Коцюбинський) пропонувалися для опрацювання здебільшого в 4 класах, тоді як для 3 класу обрано твори письменників XX – XXI ст. як більш доступні для сприйняття і розуміння (О. Буцень, М. Носов, В. Осеева, В. Нестайко, К. Бабкіна й інші).

Спираючись на загальні вимоги літературознавчого аналізу, під час роботи над образами персонажів, ми звертали увагу на портрет дійових осіб, риси характеру, мовленнєву характеристику, опис вчинків та авторське ставлення, адже кожен із цих компонентів необхідний для адекватного сприйняття і розуміння персонажа.

Аналіз науково-методичних джерел дозволив дійти висновку, що для підвищення рівня сприйняття учнів необхідна систематична робота на уроках літературного читання. Нами визначено основні напрями роботи над сприйняттям художніх творів:

- усвідомлення окремих слів, речень, образів. Сучасна дитина не має достатнього досвіду сприйняття картин минулого, необхідно його поповнювати, використовуючи твори мистецтва, розповіді вчителя, довідкову літературу;

- розвиток емоційності, робота над якою відбувається насамперед за допомогою виразного читання вчителя, залучення інших видів мистецтв (наприклад, музики). Щоб емоційність дітей під час уроку, а особливо аналізу, не згасла, реалізовано чергування різних прийомів;

- розвиток уяви, робота над якою передбачає використання прийомів словесного і графічного малювання, елементів драматизації.

Ефективними прийомами, які дозволяють якісно підвищити рівень сприйняття учнів, є використання наочного матеріалу, спрямованого на уточнення і розширення багажу знань учнів про минуле та сучасне (під час підготовки до читання), словесне і графічне малювання, різні види читання, складання розповіді про героя, інсценування.

Зазначимо, що в межах класичної методики опрацювання художніх творів ми розпочинали з підготовчої роботи. Особливого значення це набувало під час знайомства з оповіданнями XIX ст. Одним з ефективних прийомів була словникова робота, яка допомагала учням ознайомитися з розмаїттям застарілих слів. Наприклад, перед читанням твору М. Коцюбинського “Харитя” з учнями проводилася бесіда про життя в минулі часи, яка супроводжувалася ілюстративним матеріалом. Розповідь містила застарілі слова, які учні побачать у тексті.

Використання таких прийомів дозволило учням не тільки уявити ті часи, про які йдеться у творах, зовнішній вигляд персонажів, а й краще сприймати загальну картину подій для подальшого аналізу та розуміння твору.

Обов'язковим елементом роботи над твором, який активізував сприйняття, було прогнозування змісту твору за його назвою (заголовком та прізвиськом автора). Учні висловлювали свої думки, спираючись на попередній читацький досвід, знання творчості письменника. Наприклад, перед читанням оповідання В. Нестайка “Злочин” Жори Горобейка” четвертокласники разом із педагогом згадали твори письменника, які вже читали (“Незвичайні пригоди в лісовій школі”, “Шурка і Шурко”, “Космонавти з нашого будинку”), тому виправдано очікували від наступного твору казкової чи неказкової історії, яка може мати гумористичний характер. Аналіз заголовку (*Як ви розумієте слово “злочин”? Чому це слово стоїть у лапках? Як змінюється значення слова, коли опиняється в лапках?*) дозволив учням зосередитися на моральній оцінці події.

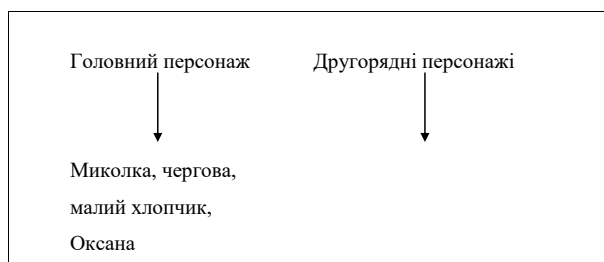
Після знайомства з текстом твору відбувалася аналітична робота, яка супроводжувалася вибіркоvim читанням. Найрезультативнішим прийомом у роботі над твором, на нашу думку, є бесіда, бо саме вона навчає молодших школярів висловлювати свої думки, добирати найточніші слова, а вчитель може почути думки учнів та їхні аргументи стосовно того чи іншого питання. Сучасні методичні підходи до формування читача дозволяють учителю на уроках літературного читання, з використанням методу літературної бесіди, описаного О. Джежелей [2], досягти більш високого рівня сприйняття. Дорослий у цій ситуації стає співрозмовником, який демонструє, як він сприймає події твору, але не нав'язує свого розуміння.

Питання для бесіди добираються так, щоб усі учні могли взяти в ній участь. Вважаємо за необхідне, щоб у бесіді були наявні питання, на які більшість дітей відповіді не знають. У цьому разі виникає проблема, вирішити яку можна в процесі роботи над художнім твором. Чергування простих і складних запитань дозволяє залучити до роботи всіх дітей, зокрема і слабких учнів.

Розглянемо основні підходи до формування вміння характеризувати персонажів твору, які успішно застосовувалися нами під час навчального експерименту.

На початковому етапі робота над характеристикою персонажів спрямована на виокремлення головних та другорядних героїв художнього твору й усвідомлення цих понять. Обговорюючи питання “Чому саме цей герой є головним? Хто є другорядним героєм?”, молодші школярі дізнаються, що перші перебувають у центрі уваги письменника, з ними відбуваються основні події, про них ми отримуємо з тексту найбільше інформації, а другорядні виконують у творі допоміжну роль і дозволяють краще зрозуміти й оцінити вчинки протагоніста. Після 2–3 уроків уміння учнів визначати головних і другорядних героїв у текстах невеликого обсягу з декількома персонажами стає стійким.

З метою фіксації імені персонажа та його зв'язків з іншими героями твору учням після знайомства із твором пропонувалося знайти головного і другорядного героїв, зафіксувати це у вигляді схеми. Наприклад, під час роботи над твором А. Потапової “Чемний Миколка” записана така схема, до якої зверталися під час аналітичної роботи, коли уточнювали стосунки між персонажами й оцінювали їхні вчинки.

Наступним етапом роботи над характеристикою персонажів є уявлення про зовнішність героя. Найбільш ефективним виявилось поєднання прийому вибіркового читання із графічним і словесним малюванням. Наприклад, під час роботи над художнім твором українського письменника М. Коцюбинського “Харитя” учні під керівництвом вчителя знаходили і зачитували рядки, які характеризують головного персонажа – Харитю: *русява головка дівчини; їй було вісім років; її дрібненькі, запечені на сонці рученята; великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно; смугляве личенько розчервонілося, повні вуста розтулилися, – вся увага її була звернена на роботу.*

Після цього учня розглядали ілюстрації з різними зображеннями дівчат, серед яких необхідно було знайти Харитю і довести, що це саме вона. Були запропоновані ілюстрації І. Філонова, Л. Іванової, Л. Ільчинської. Зображені дівчата відрізнялися не тільки кольором волосся, а й одягом, який відбивав інше століття, іншу країну.

У дитячій літературі в багатьох творах портрет героя відсутній. У такій ситуації читачеві допомагають репліки інших персонажів та загальне уявлення про час, коли відбуваються події. Так, у творі К. Бабкіної “Мсьє Жак та квітнева риба” учням запропоновано описати мсьє Жака, яким вони його уявляють (вік, одяг, зріст, волосся, очі), тоді як у тексті опис зовнішності відсутній. Щоб полегшити складання опису, учням запропоновано шаблон, який містив фрази, які необхідно було доповнити:

1. Мсьє Жаку було ____ років.
2. Його очі були ____ кольору.
3. Волосся було ____.
4. Вдягнений він був ____.
5. Мені здається, у нього було ____ (розповісти про щось особливе).

На нашу думку, такий прийом допомагає учням усвідомити, які елементи опису наявні в тексті, а які відсутні, їх необхідно уявити самостійно. Корисною вправою для розвитку вміння сприймати персонажів твору є порівняння уявного образу з тим, що створив художник-професіонал. Так, під час опрацювання названого вище твору К. Бабкіної учням запропоновано порівняти те, що вони уявили, та ілюстрацію художника Марії Фої. Малюнок відбиває епізод, коли учитель французької вирізав для учнів квітневих риб із побажаннями. Зіставлення тексту, уявного та матеріального зображення допомагає учням краще зрозуміти характер героя.

Наступний етап – складання характеристики героя. Розпочинається зі знайомства із словами, за допомогою яких можна характеризувати персонажів (злий, веселий, товариський, хитрий, веселий, суворий). На уроці після ознайомлення з текстом учні обирають слова, що характеризують персонажа. Використання цього прийому обов'язково супроводжується поясненням прикметників, бо в молодших школярів невеликий словниковий запас, який стає головною перешкодою в складанні характеристики того чи іншого персонажа.

Під час експериментальної роботи визначено розмаїття завдань зі складання характеристики героя (за ступенем складності):

1. “Поясни чому”: під час аналізу персонажа твору вчитель пропонує кілька слів-характеристик (2–3 слова). Спираючись на знання тексту, учні мають пояснити, чому героя можна назвати таким словом. Усі характеристики відповідають рисам персонажа. Вибір відповідного слова спирається на вчинки героя. Учитель допомагає знаходити й аналізувати епізоди, які виявляють ту чи іншу рису характеру.
2. “Обери правильні слова” (або “Які слова зайві?”): для характеристики героя пропонується 5–6 слів, серед яких кілька (2–3) не відповідають його рисам характеру.
3. “Доповни”: учням необхідно доповнити перелік слів-характеристик героя.
4. “Хто який?”: складання порівняльної характеристики двох героїв. Серед запропонованих слів учні мають залишити лише ті, які відповідають характерові героя.

5. “Розкажи – який він”: учні мають охарактеризувати героя самостійно, пояснити свою оцінку.

Звичайно, вибір слова-характеристики здійснювався на основі усвідомлення вчинків і мотивів. Під час роботи над твором сучасної письменниці К. Бабкіної “Мсьє Жак та квітнева риба” дітям пропонувалося знайти в тексті відповідь на запитання: “Який був мсьє Жак?”, “Як він ставився до дітей? А як вони до нього?”. Необхідно було не тільки знайти уривок, а й сформулювати, про що він свідчить. Ось, наприклад, цитата “він ніколи не сварив нас за спізнення і ніколи не починав уроку, допоки всі-всі не зберуться” говорить про те, що Мсьє Жак був добрим, м’якотілим, не дуже вимогливим тощо. Найбільшу складність для молодших школярів становить усвідомлення підтекстового компонента художнього твору. Ця проблема вирішувалася здебільшого під час літературної бесіди.

Наступним етапом після того, як учні звикли оцінювати вчинки персонажа, було врахування обставин, в які потрапив герой твору. Під час роботи над оповіданням Б. Грінченка “Украла” адекватно оцінити проступок Олександри можна тільки одні, коли врахувати умови її життя.

Найскладнішим аспектом роботи над характеристикою персонажа в початковій школі є усвідомлення ставлення автора до нього. Під час визначення ставлення автора до героїв художнього твору відбувається формування вміння знаходити слова, які явно або побічно розповідають про ставлення автора до персонажів.

Приклад виявленого ставлення автора до героя знаходимо в оповіданні К. Бабкіної “Мсьє Жак та квітнева риба”: “Він не був поганим чи прикрий, але сталося так, що цілий клас узяв собі за звичку постійно кепкувати з мсьє, доброго і лагідного до дітей”.

Зрозуміти менш очевидне ставлення автора до героя допомагає аналіз груп слів, які стосуються певного героя. Так, під час опрацювання твору Б. Грінченка “Украла” дітям запропоновані для виконання вдома завдання з посібника “Школа читання 4 клас” [3, с. 13].

“У школі трапилася неприємна ситуація, свідками якої були вчитель і школярі. Усі поводитися по-різному. Запиши, про чію поведінку розповідають ці слова:

- _____ сміялась, гомоніла, зареготалася, побачила, не змовчала, торохтіла;
- _____ здивувався, не повірив, питав, уточнював, заспокоїв;
- _____ соромилася, мовчала, сиділа нерухомо, схвала голову межі плечі й прищулилась, зізналася, плакала, ридала;
- _____ сердилися, докоряли, вимагали покарати, гомоніли, мовчали, дивилися, розплющивши очі, співчували, ніяковіли, простили, жаліли.

Обговорення виконання домашнього завдання дозволило оцінити ставлення автора до героїв твору і відповісти на таке запитання: “Пріська – постраждала сторона. А чи викликає вона співчуття? Чому?”.

Оцінити ставлення автора до героїв твору допомагає найменування персонажів. Після знайомства із твором О. Буценя “Пустощі” учням було запропоновано знайти в тексті, як по-різному названо бабусю, хто як називав її і як ставився до неї (*Кравченко, Кравчиха, Наталія Федорівна, стара, старенька*), що ілюструвало ставлення персонажів один до одного, і самого письменника до зображуваного.

Спираючись на думки провідних методистів та педагогів, зокрема М. Рибнікової, В. Левіна, про те, що відчуття себе автором дозволяє по-іншому зрозуміти створене письменником, ми вважали за необхідне використати в навчальному експерименті прийоми творчого характеру:

1. Скласти про персонажа розповідь-характеристику за орієнтовним планом.
2. Уявити себе персонажем прочитаного твору і розповісти від його імені, що з ним трапилося.
3. Доповнити підтекстову частину твору (що саме думав герой у тій чи іншій ситуації, але думки мають логічно вбудовуватися в тканину твору).
4. Доповнити запропонований діалог словами, які вкажуть на характер персонажів.

Висновки. Результати проведеної роботи показали, що майже у 80 % учнів експериментальних класів сформовані вміння розкривати характер персонажа через дію, яскраві портретні деталі, на підставі авторських характеристик, встановлювати авторське ставлення до персонажів, формулювати власне ставлення до зображуваного, знаходити характерні образні вирази для аргументації проголошеної думки. Перспективи подальших пошуків вбачаємо в перенесенні розробленої методики на учнів із різним рівнем навчальної готовності з метою внесення відповідних корективів.

Використана література:

1. Гнатенко К. Сприйняття та розуміння образу-персонажа молодшими школярами під час роботи над художнім твором / Катерина Гнатенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія “Педагогіка”. – 2017. – № 2. – С. 169–174.
2. Джежелей О. Позакласне читання. 1–4 класи : методичні поради, розробки уроків / О. Джежелей, А. Емець. – Харків : Основа, 2007. – 176 с.
3. Джежелей О. Школа читання 4 клас : тексти-лістівки для самостійного читання / О. Джежелей, А. Емець, О. Коваленко. – Харків : Ранок, 2018. – 64 с.
4. Літературне читання. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 2–4 класи / Міністерство освіти і науки України. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.

References:

1. Hnatenko, K. I. (2017) Spryiniattia ta rozuminnia obrazu-personazha molodshymy shkoliaromy pidchas roboty nad khudozhnim tvorom [Perception and understanding of character-image by younger students during work on artwork]. Naukovi zapysky TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Pedahohika. № 2. S. 169–174. [in Ukrainian]
2. Dzhhezhelei, O. V., Emets, A. A. (2007) Pozaklasne chytannia. 1–4 klasy: metodychni porady, rozrobky urokiv [Extra reading reading. Grades 1–4: methodological advice, lesson development]. Xarkiv: Osnova. 176 s. [in Ukrainian]
3. Dzhhezhelei, O. V., Emets, A. A., Kovalenko, O. M. (2018) Shkola chytannia 4 klas: teksty-lystivky dlia samostiinoho chytannia [Schoolofreading Class 4: text-postcards for self-reading]. Xarkiv: Ranok. 64s. [in Ukrainian]
4. Literaturnechytannia. Navchalna prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv 2–4 klasy [Literary reading. Educational program for general educational institutions of 2–4 classes]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> [in Ukrainian].

Гнатенко Е. И. Особенности методической работы над характеристикой персонажа художественного произведения в начальной школе

Статья посвящена особенностям методической работы над характеристикой персонажей художественных произведений в начальной школе. Определена необходимость целенаправленного отбора художественных текстов для работы. Сформулированы основные принципы такого отбора: учет возрастных особенностей читателей, качества и разнообразия литературного материала. Отмечено, что во время работы над образами персонажей следует обращать внимание на портрет, речь, черты характера, описание поступков и авторское отношение, ведь каждый из этих компонентов необходим для адекватного восприятия героя и понимания произведения. Предложен комплекс упражнений, формирующих у учащихся умения вдумчиво читать, анализировать поступки героев. Определены наиболее эффективные методы и приемы работы над характеристикой: литературная беседа, словарная работа, разнообразное применение иллюстративного материала, выразительное чтение. Материалы, изложенные в статье, являются результатом нескольких лет исследований, апробация которых происходила в начальных школах Харькова и Харьковской области.

Ключевые слова: художественное произведение, восприятие, понимание, персонаж, характеристика, начальная школа, приемы работы, комплекс упражнений.

Hnatenko K. I. Peculiarities of methodical work on literature work character characteristic at the primary school

The article is devoted to the peculiarities of methodical work on literature work character characteristic at the primary school. The necessity of targeted selection of literature texts for the goal orientated work is determined. Basic principles of such selection are formulated: taking into account the age peculiarities of the readers, the quality and the diversity of literary material. During the work on characters' images it was noted that the attention should be paid to portrait, speech, character traits, actions description and author's attitude, because each of these components is necessary for the adequate perception of the hero and understanding of the work. A set of exercises that form student's ability to think carefully, analyze the actions of the heroes, was proposed. The most effective methods and technologies of work on the characteristic were determined: literary conversation, vocabulary work, various use of illustrative material, expressive reading. Materials presented in the article are the result of several years of research work and tests that were held at primary schools in Kharkiv city and Kharkiv region.

Key words: literature work, perception, understanding, character, characteristic, primary school, methods of work, exercises complex.